

สรุปการวิจัยและข้อเสนอแนะ

บทนำ

งานวิจัยชิ้นนี้เป็นความพยายามหนึ่งที่จะมุ่งหาคำตอบในการพัฒนาการเมือง และ ประชาธิปไตย โดยมีแนวคิดจากหลักพุทธศาสนา นั่นคือ หลักพุทธธรรมเป็นหลักคิดเพื่อหา ความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปรหลักสำคัญ 3 ตัว คือ พุทธธรรม การเมือง และประชาธิปไตย (บทที่ 1) โดยที่แม้ว่าจะมีกรอบความคิดบางอย่างเป็นแนวคิด และทฤษฎีของตะวันตก (บทที่ 2) ซึ่งเป็นโครงความคิด แต่อย่างไรก็ตาม เราต้องทำความเข้าใจในสาระสำคัญของแนวคิด พื้นฐานที่จะใช้วิจัย คือ หลักพุทธธรรม (บทที่ 3) เพื่อนำไปสู่การวิเคราะห์แนวคิดเรื่อง การเมืองและการพัฒนาประชาธิปไตยบนฐานแห่งพุทธธรรม (บทที่ 4) เพื่อใช้เป็นหลักคิด และ ใช้เป็นเป้าหมายที่จะวางแนวทางในการแก้ไขปัญหทางการเมือง และปัญหาการพัฒนา ประชาธิปไตยที่เกิดขึ้นจริง ให้บรรลุวัตถุประสงค์เป็นการเมืองและประชาธิปไตยที่สอดคล้อง กับหลักพุทธธรรม (บทที่ 5) ที่เราต้องการเพื่อนำมาคนในสังคมไทยไปสู่ภาวะที่เรียกว่า "อยู่ดี มีสุข"

โครงสร้างข้อมูลในภาพรวม

จากการลำดับข้อมูลมาทั้งหมด 5 บทข้างต้น เราจะสามารถสรุปภาพรวมใหญ่ในเชิง โครงสร้างข้อมูลได้ 4 ภาพ ดังนี้

1. หลักแห่งพุทธธรรม : ธรรมวินัย : ธรรม และวินัย

ธรรมะ คือ สัจธรรม ความจริงตามกฎแห่งธรรมชาติ มีความเป็นเหตุเป็นผล
เป็นไปโดยธรรมดาของมันตามเหตุปัจจัย

วินัย คือ การจัดสภาพและระบบต่าง ๆ ในโลกมนุษย์ ไม่ว่าจะเป็ในระบบ
การเมือง เศรษฐกิจ สังคม เพื่อให้สอดคล้องกับหลักความเป็น
จริงตามธรรม ดังนั้น วินัยจึงเกิดจากธรรมและเป็นไปเพื่อธรรม

การจัดวินัย ต้องอาศัยปัญญาเพื่อให้รู้ธรรม แล้วจึงสามารถจัดวินัยให้สอดคล้อง
กับธรรมได้

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ข้อสรุปสำคัญจากโครงสร้างข้อมูลที่ 1

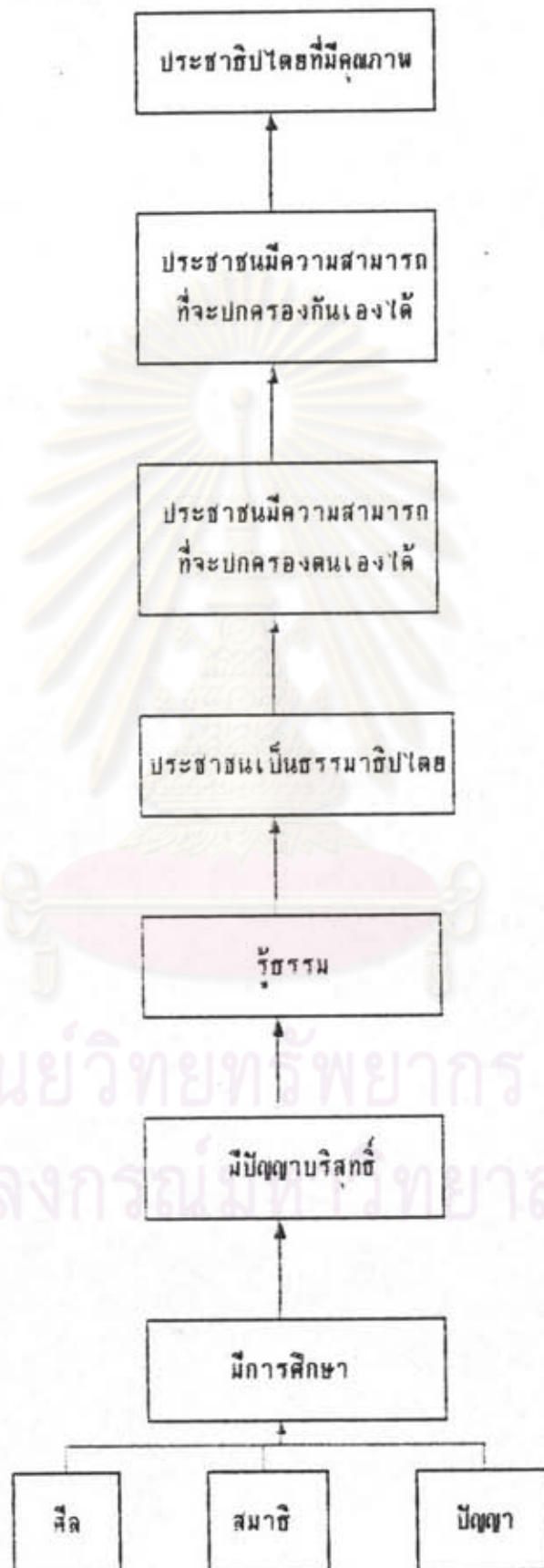
1. วินัยต้องสอดคล้องกับธรรม จึงจะเกิดผลดีต่อสังคม (โลกมนุษย์)
 2. การเมือง (รวมทั้งประชาธิปไตย) เป็นเรื่องของวินัยที่จะต้องจัดให้สอดคล้องกับธรรมด้วย จึงจะเป็นการเมืองและประชาธิปไตยที่ดี มีคุณภาพที่จะส่งต่อผลที่ดีสู่สังคมส่วนรวม
 3. การจัดวินัยให้สอดคล้องกับธรรมได้นั้น ต้องอาศัย "ปัญญา"
 4. ระบบต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในสังคมไม่ว่าจะเป็นระบบการเมือง เศรษฐกิจ หรือสังคม ต่างก็เป็นวินัยเช่นกัน ต่างกำเนิดมาจากจุดเดียวกัน และต่างทำงานประสานร่วมกัน เพื่อเข้าถึงจุดหมายเดียวกัน
2. โครงสร้างกระบวนการสร้างประชาธิปไตยที่มีคุณภาพ

ข้อสรุปสำคัญของกระบวนการสร้างประชาธิปไตยที่มีคุณภาพ

1. เงื่อนไขสำคัญที่สุดที่จะทำให้ประชาธิปไตยมีคุณภาพ คือ คุณภาพของประชาชน
2. ประชาชนที่มีคุณภาพ ต้องมีคุณสมบัติสำคัญ คือ ต้องมีหรือเป็นธรรมาธิปไตย
3. การจะมีธรรมาธิปไตยได้ ต้องมีปัญญา (เพื่อรู้ธรรม)
4. การจะมีปัญญาอันบริสุทธิ์ได้นั้น ต้องมีการฝึกหรือมีการศึกษา
5. การศึกษาที่จะทำให้เกิดปัญญาบริสุทธิ์ ต้องเป็นการศึกษาที่มิ่งค้ำประกอบที่สมบูรณ์ทั้ง 3 คือ ศิล สมาธิ ปัญญา

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สรุปโครงสร้างข้อมูลที 2 : กระบวนการสร้างประชาธิปไตยที่มีคุณภาพ

๓. โครงสร้างสาระประชาธิปไตยบนฐานแห่งพุทธธรรม

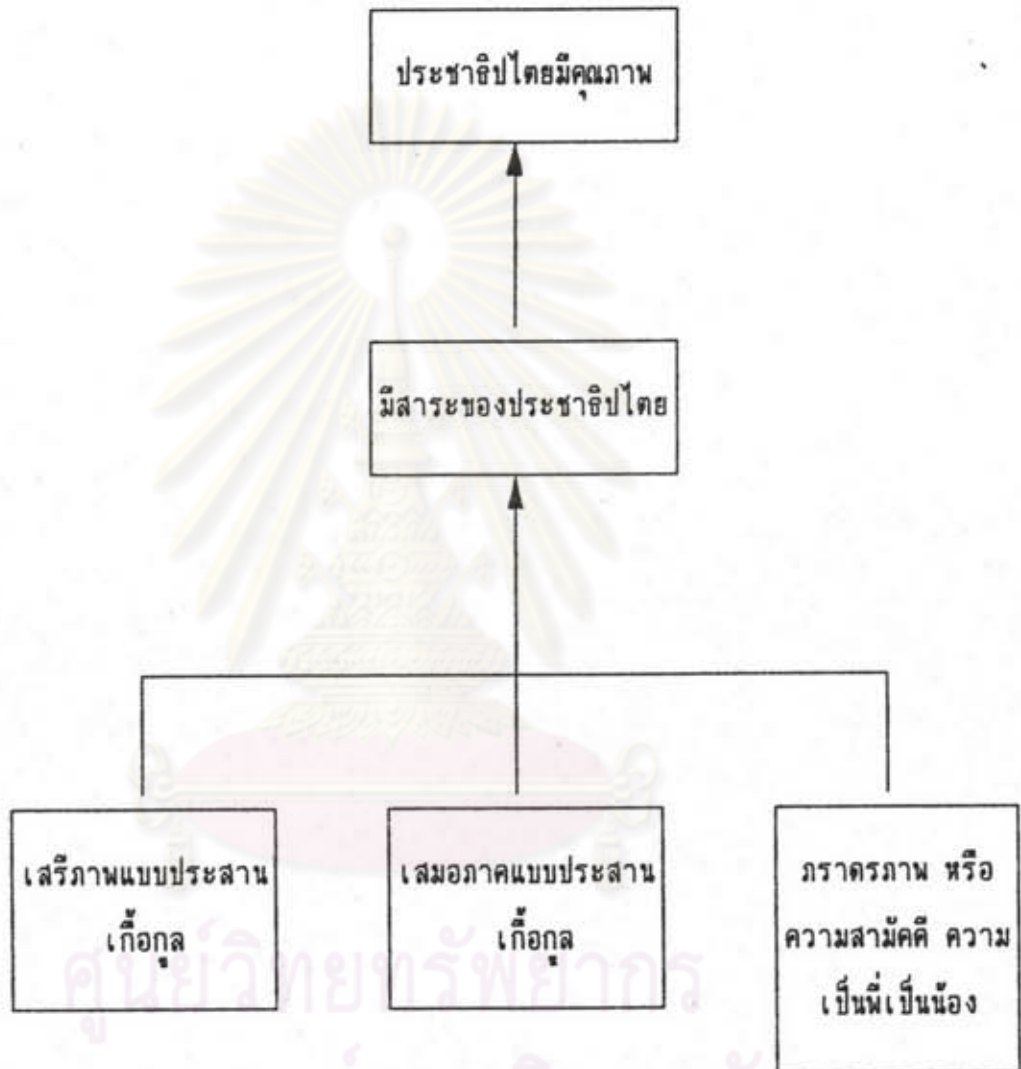
เสรีภาพ : เสรีภาพเป็นช่องทางที่จะช่วยเปิดโอกาสให้ศักยภาพของบุคคลแต่ละคนได้ออกไปเป็นส่วนร่วมสร้างสรรค์สังคม เรียกว่าเป็นเสรีภาพแบบประสานเกื้อกูล หรือเสรีภาพในการให้

เสมอภาค : เสมอภาคเป็นความเท่าเทียมกันในเสรีภาพ (ในการให้) เป็นความประสานกลมกลืน หรือร่วมมือกัน ทำให้คนไม่แบ่งแยกแต่ละคน (ประชาชน) ต่าง สมาน ประสาน และร่วมมือกัน เสมอภาคแบบประสานเกื้อกูลมี ดังนี้

- เสมอร่วมสุขร่วมทุกข์กัน
- เสมอไม่คดโกงคดหมิ่นกัน
- เสมอไม่เลือกที่รักมักที่ชัง
- เสมอไม่เอาวัดเอาเปรียบกัน

ภราดรภาพ : ความเป็นพี่เป็นน้อง ความสามัคคี ความมีเอกภาพ (เอกภาพ) ภราดรภาพเปรียบเหมือนเวทีที่ทำให้เสรีภาพแบบประสานเกื้อกูล และเสมอภาคแบบประสานเกื้อกูลได้แสดงบทบาทได้อย่างเต็มที่ และถ้าไม่มีภราดรภาพ อาจจะมีการใช้เสรีภาพ และเสมอภาคไปในทางที่ผิด มีโทษต่อสังคมได้ หลักธรรมที่จะทำให้เกิดภราดรภาพ คือ หลักสาราณียธรรม 6

สรุปโครงสร้างสาระประชาธิปไตยบนฐานแห่งพุทธธรรม (โครงสร้างที่ 3)

ศูนย์วิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

4. การพัฒนาประชาธิปไตย : ปัญหาและแนวทางแก้ไข

จากการรวบรวมข้อมูล จากทั้งงานเขียนกว่า 40 เล่ม และการสัมภาษณ์ พระธรรมปิฎก สามารถวิเคราะห์ปัญหาสำคัญที่เกี่ยวข้อง หรือกระทบกระเทือนต่อสาระของ ประชาธิปไตยได้ 6 ข้อใหญ่ ดังนี้

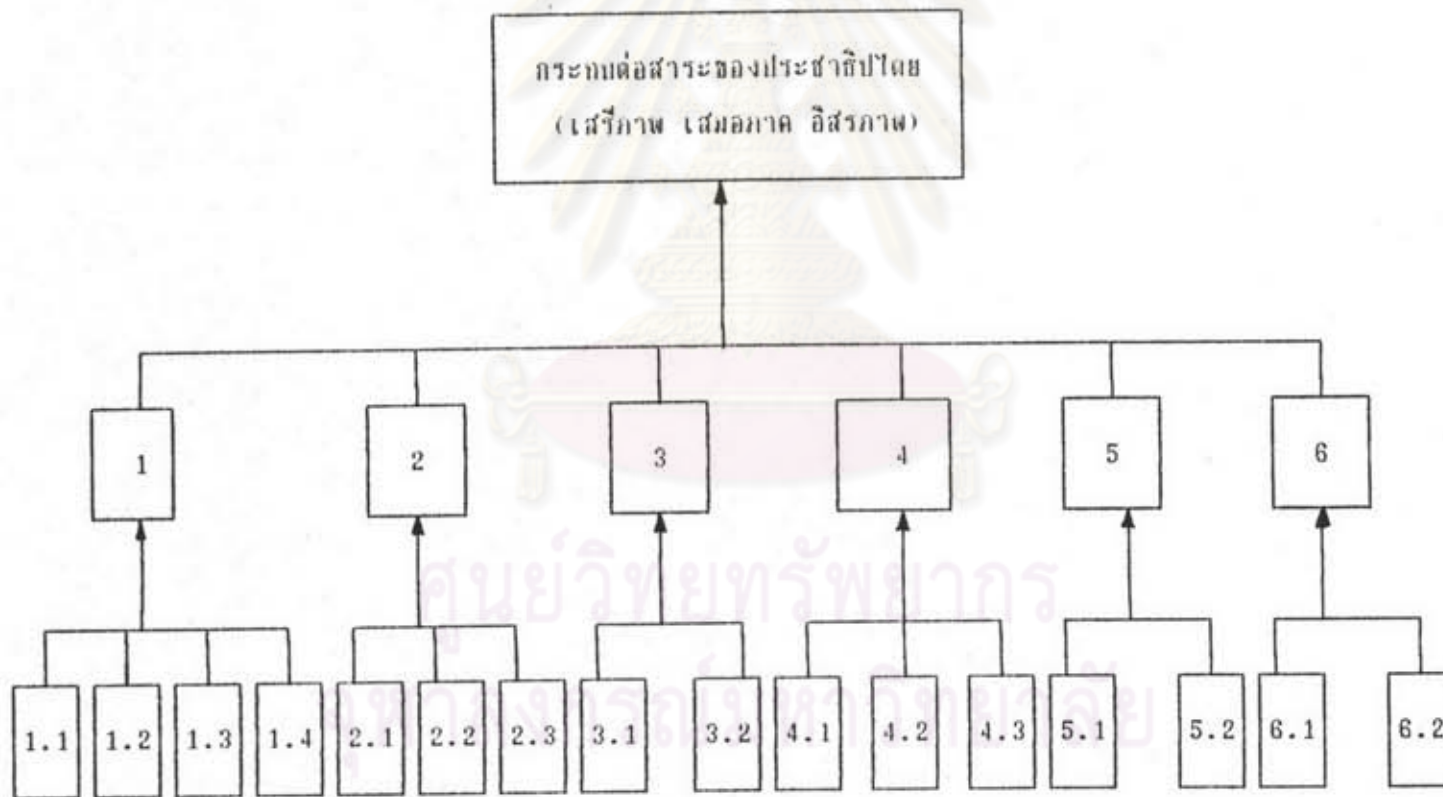
1. ปัญหากระบวนการทางการเมือง มีความไม่สะอาดและไม่ซื่อตรงอย่างท่วมท้นในกระบวนการ ซึ่งเกิดจากเหตุปัจจัย คือ
 - 1.1 นักการเมืองไม่เชื่อในหลักการประชาธิปไตย
 - 1.2 นักการเมืองล่อลวงประชาชนให้ทำผิดหลักการ
 - 1.3 ไม่มีตัวควบคุมนักการเมือง
 - 1.4 นักการเมืองใช้การเมืองเพื่อผลประโยชน์ของตนเอง
2. ปัญหาประชาชนยังไม่เข้าใจหลักการ และสาระที่แท้ของประชาธิปไตย ซึ่งเกิดจากเหตุปัจจัย คือ
 - 2.1 คนไทยขาดความรู้ ขาดฉันทะในการหาความรู้
 - 2.2 ประชาชนยังขาดการฝึกฝนประชาธิปไตยในระดับจิตใจและปัญญา
 - 2.3 บุคลิกภาพและแนวคิดบางอย่างของคนไทยไม่เอื้อต่อการพัฒนาประชาธิปไตย
3. ปัญหาประชาชนไม่สามารถอาศัยข่าวสารข้อมูลสร้างปัญญาได้ ซึ่งเกิดจากเหตุปัจจัย คือ
 - 3.1 คนไทยมีท่าทีที่ยังไม่ถูกต้อง และไม่พร้อมที่จะรับข่าวสาร
 - 3.2 เครื่องมือสื่อสารไร้สารที่จะให้ประชาชน
4. ปัญหาระบบความสัมพันธ์ของคนปัจจุบัน เป็นระบบแห่งผลประโยชน์ ซึ่งมีเหตุปัจจัย ดังนี้
 - 4.1 แนวคิดเศรษฐกิจแบบทุนนิยมครอบงำความคิดของคนในสังคม
 - 4.2 ปัญหาการพัฒนาแล้วตัดขาดการพัฒนาจิตใจ
 - 4.3 ปัญหาความเชื่อและค่านิยมบางตัวที่ผิดหลาดอยู่

5. ปัญหาข้าราชการเข้าไม่ถึงประชาชน มีเหตุปัจจัยมาจาก
 - 5.1 ผู้บริหารแทบทุกระดับของรัฐรับการศึกษาจากตะวันตก เห็นห่างวัฒนธรรมดั้งเดิม ไม่ค่อยเข้าใจเกี่ยวกับพุทธศาสนา และวัฒนธรรมของตนเอง
 - 5.2 ประชาชนไม่ไว้วางใจข้าราชการ
6. ปัญหาปัญญาชนสมัยใหม่ไม่ค่อยรู้เรื่องเมืองไทยอย่างแท้จริง ซึ่งมีเหตุปัจจัยคือ
 - 6.1 ปัญญาชนขาดการเรียนปริญญา (ตะวันออก) ของตนเอง
 - 6.2 ปัญญาชนเรียนเรื่องเมืองไทย จากตำราต่างประเทศ

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สรุปโครงสร้างปัญญา การพัฒนาประชาธิปไตย (โครงสร้างที่ 4 : ปัญญา)

แนวทางแก้ไขปัญหานี้ แบ่งเป็น 2 แนวทาง คือ

1. การแก้ไขปัญหาระยะยาว
2. การแก้ไขปัญหาระยะสั้น

1. การแก้ไขปัญหาระยะยาว

- 1.1 การศึกษาให้เข้าใจในหลักกิจกรรมแห่งธรรมชาติ หรือพุทธธรรมอย่างถ่องแท้
- 1.2 การพัฒนาคุณภาพของประชาชนโดยการศึกษา
- 1.3 การสร้างอุดมธรรมของสังคมด้วยการสร้างหรือพัฒนาคนให้เป็นธรรมาธิปไตย

2. การแก้ไขปัญหาระยะสั้น ประกอบด้วย 2 approach ใหญ่ คือ

- 2.1 การแก้ไขปัญหากับกลุ่มคน กลุ่มคนสำคัญที่ต้องแก้ไขและพัฒนา คือ

2.1.1 นักการเมือง

2.1.2 ประชาชน

2.1.3 สื่อมวลชน

2.1.4 ข้าราชการประจำ

2.1.5 นักวิชาการและปัญญาชน

2.2 การแก้ไขปัญหาคือเป็นนามธรรมและแนวคิด

2.2.1 การแก้ไขในระดับพฤติกรรมพื้นฐาน

2.2.2 การแก้ไขในระดับจิตใจและปัญญา ประกอบด้วย

2.2.2.1 สร้างและส่งเสริมหลักธรรมในเรื่องสั้นโดย

2.2.2.2 สร้างจิตสำนึกของการเป็นผู้นำและผู้ให้

2.2.2.3 ส่งเสริมและสร้างค่านิยมของการกล้าแสดงออก และค่านิยมแห่งความเคารพ ความคิดเห็นของผู้อื่น

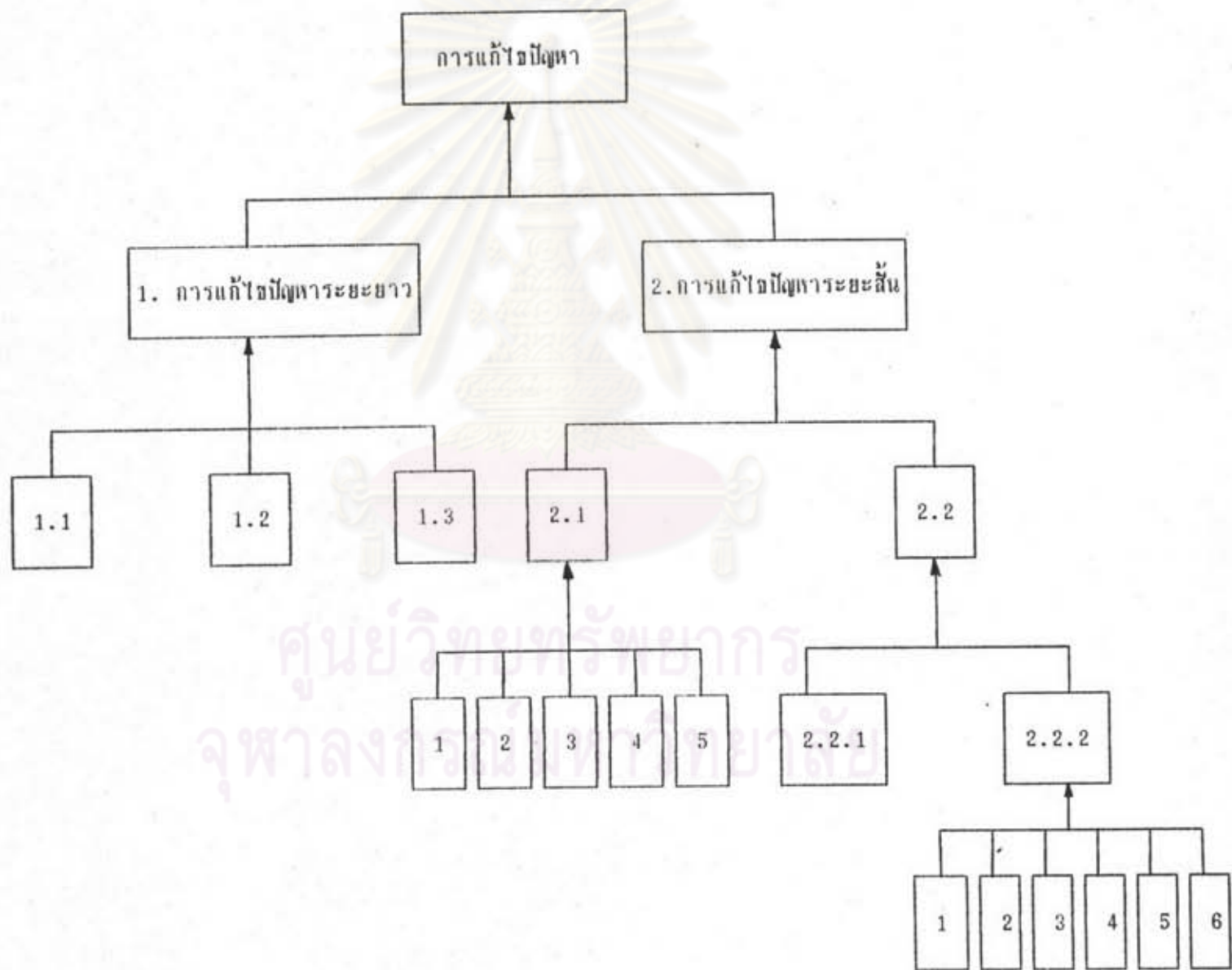
2.2.2.4 สร้างแรงจูงใจในการร่วมมือกัน

2.2.2.5 สร้างความรู้ความเข้าใจในเรื่อง "ความสุข" ที่ถูกต้อง

2.2.2.6 ต้องเปลี่ยนความรู้ความเข้าใจในหลักเศรษฐศาสตร์

ปัจจุบันไปสู่แนวคิดเศรษฐศาสตร์แนวพุทธธรรม

โครงสร้างการแก้ไข้ปัญหา (โครงสร้างข้อมูลี่ 4 : การแก้ไข้ปัญหา)

ข้อสรุปโครงสร้างข้อมูลทั้ง 4 เราจะเห็นว่า

1. โครงสร้างข้อมูลที่ 1 เป็นโครงสร้างใหญ่ที่ครอบคลุมทั้งหมด และแสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างธรรมกับวินัย ซึ่งเมื่อเราเข้าใจโครงสร้างความคิดนี้ ทำให้เราเข้าใจต่อไปถึงความสัมพันธ์ระหว่างพุทธธรรมกับการเมือง
2. โครงสร้างข้อมูลที่ 2 นั้น แสดงถึงการลงในรายละเอียดของการเมือง นั่นคือ การพัฒนาระบบการเมืองแบบประชาธิปไตย ซึ่งการที่ระบอบการเมืองแบบประชาธิปไตยจะมีคุณภาพได้นั้น ต้องสอดคล้องกับหลักพุทธธรรม หรือหลักธรรม (โครงสร้างข้อมูลที่ 1) โดยจุดสำคัญอยู่ที่การถือธรรมเป็นใหญ่ (ธรรมาธิปไตย) อันเป็นคุณสมบัติของประชาชนที่มีปัญญาธรรม
3. โครงสร้างข้อมูลที่ 3 แสดงถึง การลงลึกในรายละเอียดของระบอบการเมืองแบบประชาธิปไตย โดยเน้นไปที่สาระและหลักการของประชาธิปไตยบนฐานแห่งพุทธธรรม
4. โครงสร้างข้อมูลที่ 4 แสดงถึง ปัญหา และแนวทางแก้ไขปัญหา เพื่อนำไปสู่การพัฒนาประชาธิปไตยบนฐานแห่งพุทธธรรม

จากข้อสรุปโครงสร้างข้อมูลทั้ง 4 ข้างต้น เราจะเห็นต่อไปว่า

1. จากข้อสรุปข้อที่ 1, 2, 3, 4 จะแสดงให้เห็นถึงการมองการเมือง และประชาธิปไตย จากกรอบของพุทธธรรม และเห็นต่อไปถึงความสัมพันธ์ระหว่างหลักพุทธธรรม การเมือง กับการพัฒนาประชาธิปไตยอย่างสอดคล้องในตรรกะเดียวกัน อันเป็นไปตามวัตถุประสงค์ของการวิจัยข้อที่ 1 และ 2 (ดูวัตถุประสงค์การวิจัยในบทที่ 1 ประกอบ)
2. และจากข้อสรุปทั้ง 4 ข้อ โดยเฉพาะโครงสร้างข้อมูลที่ 4 เราจะเห็นถึงทางออกสำหรับการพัฒนาประชาธิปไตย โดยการใช้นพุทธธรรมเป็นหลัก ซึ่งเป็นไปตามวัตถุประสงค์ การวิจัยข้อที่ 3
3. และในที่สุดจากข้อสรุปทั้ง 4 ข้อ ยังแสดงไปถึงความสำคัญของพุทธศาสนา (พุทธธรรม) ที่มีต่อการเมือง ซึ่งหลายฝ่ายละเลยความสำคัญของสิ่งนี้ (พุทธศาสนา) ไป แต่การวิจัยนี้แสดงให้เห็นถึงความเป็นไปได้ที่พุทธศาสนาจะ

ช่วยแก้ปัญหาทางการเมืองได้ อันเป็นไปตามวัตถุประสงค์การวิจัยข้อที่ 4

การประสานโครงสร้างข้อมูลทั้ง 4 : วิเคราะห์แนวคิด และการนำไปสู่ข้อพิสูจน์สมมติฐาน

เมื่อเรามองอย่างใกล้ชิด จะเห็นว่าโครงสร้างข้อมูลทั้ง 4 นั้น เป็นเรื่องเดียวกัน ที่มีรายละเอียดสอดคล้องประสานกันอยู่อย่างเป็นเอกภาพ และหากนำภาพโครงสร้างข้อมูลทั้ง 4 มาครอบซ้อนทับกัน เราจะสามารถวิเคราะห์แนวคิดสำคัญ ๆ ที่ซ่อนอยู่ภายในได้ และจะส่งผลไปสู่การพิสูจน์สมมติฐานของการวิจัยที่ตั้งไว้ในบทที่ 1 ดังนี้

1. มินุทธรรมเป็นฐานความคิดหลัก

พุทธธรรมเป็นหลักคิด หรือฐานความคิดหลัก โดยพุทธธรรมเป็นหลักคิดที่กว้างครอบคลุมทุกสิ่ง เพราะพุทธธรรมเป็นเรื่องของความจริงของกฎธรรมชาติ (ธรรม) และการจัดโลกมนุษย์ในด้านต่าง ๆ ให้สอดคล้องกับความจริงตามกฎธรรมชาติ (วินัย) เพื่อให้โลกมนุษย์ดำเนินไปด้วยดี ไม่มีปัญหา หรือเกิดวิปริต ดังนั้น การเมืองและการพัฒนาประชาธิปไตย จะเกิดผลดี ซึ่งหมายถึง เป็นระบบการเมืองที่จะนำสังคมไปสู่จุดมุ่งหมายของสังคม เป็นสังคมที่ดีงาม สังคมที่ปราศจากปัญหา สังคมที่มีความสุข มีการปกครองแบบประชาธิปไตยที่มีคุณภาพ ทั้งทางสาระและรูปแบบนั้น ต้องจัดการเมือง และประชาธิปไตยให้สอดคล้องกับพุทธธรรม ซึ่งแนวคิดนี้ตรงกับที่สมมติฐานข้อที่ 1 ของการวิจัย ที่กล่าวว่า "ในทัศนะของพระธรรมปิฎกการเมืองและการพัฒนาประชาธิปไตยต้องตั้งอยู่บนพื้นฐานของหลักพุทธธรรม" ซึ่งแสดงถึงการพิสูจน์ข้อที่ 1 ของการวิจัยว่าเป็นจริงหรือเป็นไปตามสมมติฐาน นั่นคือ สมมติฐานข้อที่ 1 ได้รับการยืนยัน (confirm)

2. มัชฌิมเป็นเป้าหมาย

การจัดระบบต่าง ๆ ของโลกมนุษย์นั้น จะเป็นไปด้วยดีก็ต่อความจริง (ธรรม) เป็นหลัก เมื่อจัดวินัยเสร็จ ผลที่เกิดขึ้นคือ สภาวะที่ดีงาม ไม่มีปัญหา มีแต่ความสุข ความอิสระ และสันติภาพ ดังนั้น การจัดวินัยนี้จึงเกิดจากธรรม และเป็นไปเพื่อธรรม

3. มิตินิยาม ปัญหา เป็น methodology

คตินิยาม ปัญหา เป็นเสมือนวิธีคิด และวิธีการที่จะรู้ธรรม (พุทธธรรม) และให้เป็นที่ไปเพื่อธรรม คตินิยาม ปัญหา มีทั้งมิตินิยามของแนวนอน และมิตินิยามในแนวตั้ง กล่าวคือ มิตินิยามแนวนอน ก็คือ การแบ่งแยกแต่ละตัวเป็นคตินิยาม และปัญหา ที่มีระดับแห่งความสำคัญเท่าเทียมกัน และสามารถแยกพิจารณาทีละตัวได้ ส่วนมิตินิยามในแนวตั้งนั้น เป็นมิตินิยามที่สำคัญของคตินิยาม และปัญหา เป็นมิตินิยามที่มีความลึกหรือมีระดับ กล่าวคือ คตินิยาม เป็นระดับภายนอก ระดับขยาย ระดับรูปธรรมเห็นชัด ลึกลงไปประณีตลงไปเป็นระดับของสมาธิ หรือจิตใจ และในระดับที่ประณีตที่สุดคือ ระดับปัญหา และขณะเดียวกัน คตินิยาม และปัญหาก็เป็นเหตุปัจจัยเอื้อต่อกันและกัน ร่วมประสานกันในการทำงานจนออกมาเป็นพฤติกรรมภายนอกที่ดีเป็นบุคคล

ดังนั้น ในกิจต่าง ๆ ของมนุษย์ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการพัฒนาบุคลิกพฤติกรรมของมนุษย์ การแก้ปัญหาของมนุษย์ การศึกษาของมนุษย์ ทุกสิ่งทุกกิจกรรมของมนุษย์จะเป็นไปได้ด้วยดีเป็นบุคคลนั้น ต้องมีส่วนประกอบอันสมบูรณ์ของคตินิยาม ปัญหา ทั้งในมิตินิยามแนวนอนและแนวตั้ง และความสำนึกของไตรสิกขา (คตินิยาม ปัญหา) ก็คือ ความมุ่งมั่นในการฝึกฝนตนเอง มีใช้สักแต่ว่ารู้และเข้าใจในหลักการเท่านั้น จะสำเร็จจริงต้องลงมือปฏิบัติด้วย ดังนั้น ในคำว่า คตินิยาม ปัญหานี้มีความหมายรวมไปถึงการฝึก การลงมือปฏิบัติจริง รวมไปถึงเสมอ

4. มุ่งพัฒนาคนเป็นสำคัญ

เราจะเห็นได้ว่า หลักธรรมทุกข้อของพุทธศาสนานั้น ต่างมุ่งไปที่การพัฒนาคน พัฒนาให้คนมีปัญญา ดังที่เรียกว่า พัฒนาคุณภาพของคน ซึ่งสอดคล้องกันเป็นอย่างดี ในการพัฒนาการเมืองและพัฒนาประชาธิปไตย ซึ่งมีเงื่อนไขแห่งความสำเร็จอยู่ที่คุณภาพของประชาชนที่ต้องมีความสามารถในการปกครองตนเองได้ โดยคุณสมบัติสำคัญของประชาชนที่สามารถปกครองตนเองได้ ก็คือ การเป็นธรรมาธิปไตย และแน่นอน การจะพัฒนาคนให้เป็นธรรมาธิปไตยนั้น ต้องพัฒนาให้ครบทั้ง คตินิยาม และปัญหา และดังที่กล่าวไปแล้วว่า ความหมายสมบูรณ์ของคตินิยาม ปัญหานี้ รวมไปถึง การฝึก การลงมือ ปฏิบัติด้วย คตินิยาม ปัญหา จึงจะเกิดสมบูรณ์ ดังนั้น ในการพัฒนาคนนี้ ที่สุดแล้วเป็นเรื่องที่คนแต่ละคนต้องมีจิตสำนึกที่จะพัฒนาตนเอง ที่จะฝึกจะฝนให้ตนเองมีคุณภาพ คนอื่นนั้นเป็นแค่ปรโตโฆสะ และอย่างดีที่สุดก็เป็นกัลยาณมิตรที่จะ

ช่วยเรา แต่ไม่สามารถช่วยเราให้มีคุณภาพ หรือพัฒนาได้อย่างสมบูรณ์ การพัฒนาคุณภาพของตนเองจะสมบูรณ์ต้องเกิดจากปัญหาของตนเองจากการมีโยนิโสมนสิการ จนสามารถพึ่งตนเองและเป็นอิสระจากสิ่งไม่ตีต่าง ๆ ได้ จึงจะนับว่าเป็นความสำเร็จของการพัฒนาคน ดังนั้น จึงซ้ำอีกครั้งว่า คนต้องมีจิตสำนึกที่จะพัฒนาตนเอง ลงมือฝึกลงมือปฏิบัติ คิด สมาธิ ปัญญาด้วยตนเอง จนกลายเป็นวิถีชีวิตของตนเอง เปรียบเหมือนกับถ้าเราไม่สบาย หมอเป็นแค่กัลยาณมิตรที่ตรวจให้เอายาให้รับประทาน แต่ถ้าเราไม่กินยา โรคของเราก็ออยู่เช่นเดิม เราจะให้คนอื่นกินยาแทน โรคของเราก็อไม่หาย แม้หมอจะอธิบาย บอกเหตุผลถึงข้อดีในการกินยา บอกเหตุผลถึงการหายของโรคด้วย การกินยาว่าโรคหายได้อย่างไร แล้วจึงสรุปว่า เราควรกินยา ถ้าไม่หมอ (ปรโตโฆสระกัลยาณมิตร) บอกขนาดนี้ แต่เรายังไม่กิน ไม่ลงมือปฏิบัติ (กิน) ด้วยตนเอง โรคเหล่านั้นก็ยังมีอยู่กับเราเช่นเดิม หรือถ้าเปรียบเทียบกลับมาถึงการพัฒนาตนเองเหมือนการไม่กินยา เราก็ออยู่เหมือนเดิม คุณภาพ ปัญญาที่ต่ำเท่าเดิม ถ้าไม่ลงมือฝึก และปฏิบัติอย่างแท้จริง

การพัฒนาคนเป็นเรื่องสำคัญ แม้ว่า เป็นสิ่งที่ยาก แต่เราต้องทำ เพราะคุณภาพของคนเป็นเงื่อนไขสำคัญที่สุดแห่งความสำเร็จของการพัฒนาการเมืองและประชาธิปไตย ดังนั้น จะเห็นได้ว่า ความสำคัญของเงื่อนไขนี้ หรือความสำคัญของคุณภาพประชาชนนี้สอดคล้องอย่างยิ่งกับสมมติฐานของการวิจัยในข้อ 2 ที่กล่าวว่า "การพัฒนาการเมืองและประชาธิปไตยต้องพัฒนาที่ตัวบุคคลก่อน"

5. การคิดแบบองค์รวม

การแสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างธรรมกับวินัย และการมองวินัยในรายละเอียดว่า ก็คือระบบต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในสังคมนั่นเอง ไม่ว่าจะเป็นระบบการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และการจัดสิ่งแวดล้อมอื่น ๆ ดังนั้น จะเห็นได้ว่า ระบบต่าง ๆ เหล่านี้ ต่างมีกำเนิดจากแหล่งเดียวกัน คือ จากปัญญาอันรู้ความจริงตามกฎธรรมชาติ แล้วมาจัดระบบต่าง ๆ เพื่อให้ประสานสอดคล้องเกื้อหนุนส่งเสริมกันให้สังคมดำเนินไปสู่จุดหมายที่ต้องการร่วมกัน ดังนั้น ระบบต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นระบบการเมือง เศรษฐกิจ สังคม ต่างต้องทำงานร่วมกัน สอดประสานกัน ดังจะเห็นตัวอย่างได้จากปัญหาการเมือง ตามโครงสร้างข้อมูลที 4 มิใช่มีเฉพาะ

เรื่องของการเมืองเท่านั้น แต่ปัญหาการเมืองก็เกี่ยวข้องไปถึงปัญหาเศรษฐกิจ เกี่ยวข้องไปถึงปัญหาทางสังคม ดังนั้น การแก้ปัญหาการเมืองให้ได้ผลต้องร่วมมือกับความรู้ หรือปัญญา จากศาสตร์ทางด้านเศรษฐกิจและสังคมด้วย และเช่นกัน ระบบสังคมและเศรษฐกิจก็ต้องมีเรื่องการเมืองเข้าไปเกี่ยวข้องด้วยอย่างแน่นอน ดังนั้น ระบบในสังคมต่างแยกกันไม่ออก เพราะฉะนั้น การแก้ปัญหาจึงต้องมองแบบองค์รวม และแก่นขององค์รวม หรือที่เรียกว่า แก่นปัญหาแบบ มีบูรณาการจึงจำเป็นและสำคัญ

6. ความสำเร็จของการพัฒนาเป็นความสำเร็จโดยสัมพัทธ์

ความต้องการการเมืองที่ดี มีประชาธิปไตยที่มีคุณภาพ เราต้องมุ่งพัฒนาคนเป็นสำคัญตั้งได้กล่าวมาแล้ว แต่ทางพุทธศาสนา มิใช่ต้องการว่าทุกคนต้องมีปัญญาเท่าเทียมกัน ทุกคนต้องรู้ในสังขารความจริง หรือแม้จะกระทั่งทุกคนต้องบวชเรียน แล้วการเมืองกับประชาธิปไตยจึงจะมีคุณภาพ แต่การพัฒนาคนมีระดับของการพัฒนาอยู่ การพัฒนาคนไม่ใช่เรื่องที่ใช้ระยะเวลาอันสั้นก็ทำได้สำเร็จ และไม่ใช่ว่าเรื่องสำเร็จเสร็จในตัวเหมือนการปลอกกล้วย แต่ต้องอาศัยระยะเวลาอันยาวนาน และที่สำคัญ คนที่จะพัฒนานั้นต้องจิตสำนึกที่จะพัฒนาตนเองตั้งที่กล่าวไปแล้ว ดังนั้น ระดับของความสำเร็จของการพัฒนาการเมืองและประชาธิปไตย จึงขึ้นอยู่กับระดับของการพัฒนาคุณภาพของคนในสังคม นั่นคือ ความสำเร็จของการพัฒนาการเมืองและประชาธิปไตยเป็นความสำเร็จโดยสัมพัทธ์กับระดับของคุณภาพของคนในสังคมนั้นเอง ดังนั้นอย่าเพิ่งสิ้นหวังว่า เราจะไม่มียุคประชาธิปไตย เพราะเมื่อคุณเจ๋งแล้วเป็นไปได้ยากเหลือเกินที่จะให้คนทุกคนหรือคนส่วนมากในสังคมเป็นธรรมธิปไตย แม้เป็นไปได้ยาก แต่ก็มีใช่เป็นไปได้ เราก็ต้องพัฒนาคุณภาพของคนในสังคมเราต่อไป เพื่อค่อย ๆ ยกกระดับหรือค่อย ๆ เพิ่มระดับของคุณภาพของคนในสังคมเราขึ้นไปเรื่อย ๆ ทุกสาขาวิชาการทุกระบบในสังคมต้องช่วยกัน แม้ว่าเราจะเป็นได้ทีละสักทีระดับหนึ่ง และเมื่อนั้นระดับของคุณภาพของคนในสังคมก็จะสูงขึ้น และแน่นอน ระดับของการพัฒนาการเมืองและการพัฒนาประชาธิปไตยก็จะสูงตามขึ้นมาเช่นกัน

7. ความเป็นสากลแห่งพุทธธรรมและความสอดคล้องกับวิถีความเป็นไทย

พุทธธรรมเป็นหลักสากล เป็นหลักแห่งความจริง ไม่ขึ้นกับยุคสมัยและบริบท

แต่สำคัญอยู่ที่การมีปัญญาหรือหลักธรรม และมีความฉลาดที่จะปรับวิถีชีวิตที่เป็นอยู่ภายในสังคมของตนให้สอดคล้องเหมาะสมกับหลักพุทธธรรม ในส่วนของสังคมไทยซึ่งเป็นสังคมพุทธ เป็นสังคมที่มีพื้นฐานในจิตใจเป็นแบบพุทธศาสนา แม้ว่าการนับถือพุทธศาสนาของคนไทยจะเป็นการนับถืออย่างที่เป็นวัฒนธรรมเสียส่วนใหญ่ นั่นคือ เป็นการนับถือพุทธศาสนาอย่างที่คนไทยรู้เข้าใจ และปฏิบัติสละสลวยต่อกันมาจนกลายเป็นส่วนหนึ่งของลักษณะนิสัยเฉพาะของคนไทย เรียกได้ว่าเป็นเอกลักษณ์ของคนไทยที่มีจิตใจพื้นฐานเป็นแบบพุทธ แม้ว่าในช่วงปัจจุบันจะบิดเบือนผิดเพี้ยนไปแต่ในจิตใจของคนไทยยังคงมีเมตตา ยังคงให้อภัยต่อกัน สิ่งเหล่านี้เชื่อกันว่า ยังคงติดอยู่ในใจของคนไทย เพียงแต่คนไทยถูกภาวะของความวุ่นวายทางเศรษฐกิจบีบคั้นสิ่งเหล่านี้อยู่ ดังนั้นการที่คนในยังมีจิตใจแบบพุทธอยู่จะสามารถพัฒนาให้สังคมไทย โดยเฉพาะทางด้านการเมืองและการพัฒนาประชาธิปไตยไปสู่ผลสำเร็จได้ตามวิถีการมองบนฐานแห่งพุทธธรรม นั่นหมายความว่า วิถีชีวิตของคนไทยนั้นมีความสอดคล้องกับการเมืองและประชาธิปไตยบนฐานแห่งพุทธธรรมมากกว่าที่จะสอดคล้องกับการเมือง และประชาธิปไตยตามอย่างตะวันตกที่เรารับมา ดังนั้น สิ่งนี้จึงสอดคล้องกับสมมติฐานข้อที่ 3 ของการวิจัยที่กล่าวว่า "หลักพุทธธรรมสามารถมองและตีความหลักการเมืองและหลักประชาธิปไตยได้สอดคล้องกับวิถีชีวิตของคนไทย (มากกว่าหลักการเมืองและประชาธิปไตยแบบตะวันตกล้วน ๆ)"

กล่าวสรุปอีกครั้งได้ว่า หลักพุทธธรรม เป็นหลักสากล เป็นความเป็นจริงที่ชาติใด ๆ ก็สามารถนำไปใช้ปฏิบัติได้ โดยไม่ขึ้นกับสถานที่ แต่ขึ้นกับปัญญาของการรู้หลักและขึ้นกับความฉลาดของการจัดวินัย แต่ถ้าจะเปรียบเทียบในเรื่องของการเมืองและประชาธิปไตย ระหว่างการมองตามหลักพุทธธรรม กับตามหลักความคิดแบบตะวันตกนั้น สำหรับวิถีชีวิตของคนเป็นไทยนั้นสอดคล้องกับการมองจากหลักพุทธธรรมมากกว่าหลักตะวันตก ดังเช่น หลักตะวันตกสอดคล้องกับวิถีชีวิตของชาวตะวันตกมากกว่าการจะใช้หลักพุทธธรรมไปมองและพัฒนา ส่วนผลที่เกิดขึ้นดี - ไม่ดีเป็นอีกเรื่องหนึ่ง ดังเช่น ผลที่เกิดขึ้นกับการเมืองและประชาธิปไตยแบบตะวันตก เช่น เกิดการเมืองแบบแบ่งแยกแก่งแย่งการจะนำหลักพุทธธรรมไปใช้เป็นแนวคิดในการแก้ไขก็คงทำได้ เพราะหลักพุทธธรรมเป็นสากลอยู่แล้ว แต่จะติดที่ความไม่สอดคล้องกับวิถีชีวิตของชาวตะวันตกที่มีทิวทัศน์ที่ค่อนข้างแคบ เช่น ความคิดที่ต้องการแต่จะเอาจะได้ แสวงหาแต่วัตถุเพื่อมาบำเรอความสุข ความคิดเกี่ยวกับธรรมชาติของคนที่มีความคงที่ไม่สามารถพัฒนา

ระดับคุณภาพธรรมชาติของคนได้จันมุ่งแต่การพัฒนาวัตถุ เพื่อมาสนองธรรมชาติของคน เป็นต้น ทัศนคติของชาวตะวันตกเป็นเช่นนี้ ก็เพราะถูกกล่อมเกลามาเช่นนี้จากบริบททางประวัติศาสตร์ของเขา ดังนั้น หลักพุทธธรรมจึงไม่ค่อยจะสอดคล้องนักกับวิถีชีวิตแบบตะวันตก แต่ในทางกลับกัน หลักพุทธธรรมสอดคล้องกับวิถีชีวิตแบบไทยมากกว่าแบบตะวันตกนั่นเอง

ข้อเสนอแนะ

1. การพัฒนาการเมืองและประชาธิปไตยบนฐานแห่งพุทธธรรม จะเกิดผลให้ดีขึ้น ทำอย่างต่อเนื่อง และทำด้วยกันทุกฝ่ายทุกระบบในสังคม นั่นคือ กลุ่มคนต่าง ๆ ในสังคมต้องรู้และเข้าใจในหลักการและจุดมุ่งหมายนี้ร่วมกัน และช่วยกันร่วมมือกันทำอย่างมีจิตใจเป็นหนึ่ง
2. การพัฒนาคนเป็นสิ่งสำคัญแห่งความสำเร็จ แต่เป็นเรื่องที่ยากในทางปฏิบัติ ดังนั้น ทุกส่วนของสังคมไม่ว่าจะเป็นครอบครัว โรงเรียน เพื่อน ฯลฯ ต้องช่วยกันและสำคัญทุกคนต้องช่วยตนเอง ต้องพัฒนาตนเอง การพัฒนาคนจึงจะสำเร็จและได้ผลสมบูรณ์
3. หลักธรรมวินัย เพื่อพัฒนาการเมืองและประชาธิปไตย ต้องอาศัยการร่วมมือกันของทุกฝ่ายกับที่กล่าวมาทั้ง 2 ข้อต้น ดังนั้น เป็นไปได้ หรือไม่ที่ทุกฝ่ายทุกกลุ่มคนในสังคมไทย ส่งตัวแทนมาร่วมประชุมปรึกษาหารือกัน เพื่อ
 - 3.1 ทำความเข้าใจหลักความคิดให้ถูกต้อง และเข้าใจตรงกัน
 - 3.2 นำหลักคิดอันเป็นเนื้อหาสาระไปสู่การวางแผนร่วมกันอย่างชาญฉลาด (ใช้ปัญญา) เพื่อจัดระบบและกลไกขึ้นมารองรับหลักคิดดังกล่าว
 - 3.3 จัดทำแผนพัฒนาการเมืองและประชาธิปไตยร่วมกัน จากระดับที่เป็นนามธรรมจนไปสู่ระดับที่ปฏิบัติจริงได้ทันที
 - 3.4 จัดประเมินผลการพัฒนาการเมืองและประชาธิปไตย ทั้งระยะสั้น และระยะยาว เพื่อวัดผลความสำเร็จ และขณะเดียวกันก็สามารถแก้ไขเปลี่ยนแปลงบางสิ่งบางอย่างที่ไม่ตรงกับบริบทหรือยุคสมัยออกไปได้